Araştırma Makalesi *Research Article*

edead
edebiyat dil ve eğitim araştırmaları dergisi

Halil Oğlu Ali'nin *Yusuf ile Züleyha*'sında Züleyha'nın manevî dönüşümü*

Yağmur Sağlam
Tuğba Şimşek

The spiritual metamorphosis of Züleyha in Halil Oğlu Ali's tale of Yusuf and Züleyha

Öz

Klasik Türk edebiyatında geniş bir anlatı geleneğine sahip olan *Yusuf ile Züleyha* hikâyesi, yalnızca aşk teması etrafında şekillenen bir anlatı değil, aynı zamanda tasavvufî anlam katmanları da barındıran bir metindir. Hikâyede Züleyha karakteri, çoğu zaman dünyevî arzunun temsilcisi olarak ele alınırken; manevî arınma ve olgunlaşma sürecini yaşayan bir figür olarak da karşımıza çıkar. Mevcut çalışmalar, kıssanın genel yapısına yoğunlaşmakla birlikte Züleyha'nın nefs mertebeleri bağlamında geçirdiği dönüşüme odaklanan araştırmalar sınırlıdır. Bu çalışma, Halil Oğlu Ali'nin *Yusuf ile Züleyha*'sı üzerinden Züleyha'nın manevî dönüşümünü nefs mertebeleri çerçevesinde incelemektedir. Araştırmada, *doküman incelemesi* yoluyla elde edilen veriler, nitel desenli *metin merkezli çözümleme* tekniğiyle çözümlenmiştir. Bu kapsamda Züleyha karakterinin geçirdiği dönüşüm; *nefs-i emmâre*, *nefs-i levvâme* ve *nefs-i mutmainne* mertebeleri doğrultusunda analiz edilmiştir. Metinde yer alan olay örgüsü ve karakter dönüşümü, tasavvufî kavramlar çerçevesinde yorumlanmıştır. Elde edilen bulgular, Züleyha'nın başlangıçta nefs-i emmâre mertebesinde, dünyevî arzu ve tutkularının etkisiyle hareket ettiğini gösterir. Yusuf'a duyduğu yoğun arzu, onun hatalı kararlar almasına ve manevî bir düşüş yaşamasına neden olmuştur. Sürecin devamında güzelliğini, servetini ve toplumsal statüsünü kaybetmesi, Züleyha'nın içsel bir sorgulama sürecine girmesine zemin hazırlamış ve bu durum nefs-i levvâme mertebesiyle ilişkilendirilmiştir. Son aşamada ise dünyevî arzularından arınarak ilahî aşka yönelmesi ve teslimiyet göstermesi, nefs-i mutmainne mertebesine ulaştığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak Züleyha karakteri, nefs mücadelesi yaşayan insanın sembolik bir temsili olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle eser, yalnızca bir aşk hikâyesi değil, aynı zamanda tasavvufî bir dönüşüm anlatısı niteliği taşımaktadır. Çalışma, klasik Türk edebiyatındaki kadın karakterlerin tasavvufî bağlamda yeniden yorumlanmasına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf ile Züleyha, Züleyha, manevî dönüşüm, nefs mertebeleri, tasavvuf

Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı,
yagmursaglamm05@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7040-0435

Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı,
tugbasimsek5@gmail.com,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0400-3578

Abstract

The story of *Yusuf and Züleyha*, which has a rich narrative tradition in classical Turkish literature, is not merely a tale centered on love but also a text encompassing layers of Sufi meaning. While Züleyha is often portrayed as a representative of worldly desire, she also emerges as a figure undergoing spiritual purification and maturation. Although existing studies have largely focused on the overall structure of the narrative, research specifically addressing Züleyha's transformation in relation to the stages of the *nafs* remains limited. This study examines Züleyha's spiritual transformation in Halil Oğlu Ali's *Yusuf and Züleyha* through the framework of the stages of the *nafs*. Data obtained through document analysis were examined using a qualitative, text-centered analytical approach. Accordingly, Züleyha's transformation was analyzed in terms of the stages of *nafs al-ammara*, *nafs al-lawwama*, and *nafs al-mutma'inna*. The plot and character development were interpreted within the framework of Sufi concepts. The findings indicate that Züleyha initially acts under the influence of worldly desires and passions, corresponding to the stage of *nafs al-ammara*. Her intense desire for Yusuf leads her to make misguided decisions and experience spiritual decline. Subsequently, the loss of her beauty, wealth, and social status initiates a process of introspection, which is associated with the stage of *nafs al-lawwama*. Ultimately, her renunciation of worldly desires, turn toward divine love, and submission signify her attainment of *nafs al-mutma'inna*. In conclusion, Züleyha is interpreted as a symbolic representation of the human being engaged in the struggle against the lower self. From this perspective, the work is not merely a love story but also a narrative of Sufi transformation. This study aims to contribute to the reinterpretation of female characters in classical Turkish literature within a Sufi framework.

Keywords: Yusuf and Züleyha, Züleyha, spiritual transformation, levels of the soul (nafs),

Geliş Tarihi/Received: 02.05.2026
Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2026
Yayın Tarihi/Publication Date: 30.06.2026

*Bu makale, 21–23 Mayıs 2026 tarihleri arasında Ardahan Üniversitesi'nde düzenlenen *III. Uluslararası Edebiyat, Dil ve Eğitim Araştırmaları Sempozyumu'nda* sözlü bildiri olarak sunulmuş aynı başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir

Atıf Bilgisi:. Sağlam, Y., & Şimşek, T. (2026). Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Züleyha'sında Züleyha'nın manevî dönüşümü. Edebiyat Dil ve Eğitim Araştırmaları Dergisi, 1(2), 90–97.

Giriş

Bu çalışmanın konusu, Halil Oğlu Ali'nin *Yusuf ile Züleyha* adlı eserinde Züleyha karakterinin yaşadığı manevî dönüşümün tasavvuftaki nefs mertebeleri çerçevesinde incelenmesidir. Bu doğrultuda karakterin dünyevî arzu ve tutkularından içsel sorgulamaya, oradan da ilahî aşka ve teslimiyete yönelişi, nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne mertebeleri temelinde değerlendirilmektedir.

Çalışmanın önemi bağlamında şunu söylemek gerekir. Çalışma, Züleyha karakterini yalnızca dünyevî arzuların temsilcisi olarak değil, manevî dönüşüm ve olgunlaşma süreci yaşayan bir karakter olarak ele alması bakımından önem taşımaktadır. Bu yönüyle araştırmanın, klasik Türk edebiyatındaki kadın karakterlerin tasavvufî açıdan yorumlanmasına ve edebî metinlerde karakter dönüşümü ile tasavvufî kavramlar arasındaki ilişkinin anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın sınırlılıkları bağlamında bu araştırmanın Halil Oğlu Ali'nin *Yusuf ile Züleyha* adlı eseriyle ve Züleyha karakterinin manevî dönüşümünü yansıtan olay ve davranışlarla sınırlandırılmış olduğunu ifade etmek gerekir. Çözümlemede tasavvuftaki bütün nefs mertebeleri yerine nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne esas alınmış; başka Yusuf ile Züleyha anlatılarıyla karşılaştırmalı bir inceleme yapılmamıştır.

Çalışmanın amacı, bu bağlamda Züleyha'nın geçirdiği dönüşümü nefs mertebeleri çerçevesinde incelenmesi ve karakterin manevî arınma sürecinin nasıl sembolize edildiğini ortaya konulmasıdır. Çalışmanın alt amaçları ise şu şekilde sıralanabilir 1) Züleyha'nın manevi dönüşüm sürecini Nefs-i emmâre, Nefs-i levvâme ve Nefs-i mutmainne mertebeleri doğrultusunda incelemek. 2) 2)Eserdeki olay örgüsü ve karakter gelişimini tasavvufî kavramlar ışığında analiz ederek metnin yalnızca bir aşk hikâyesi değil, aynı zamanda manevî bir dönüşüm anlatısı olduğunu ortaya koymak.

Literatür incelendiğinde, Yusuf ile Züleyha kıssasını konu alan çalışmaların önemli bir kısmının; eserleri metin neşri, dil özellikleri veya klasik aşk ve güzellik temaları ekseninde doğrudan Hz. Yusuf merkezli ele aldığı görülmektedir (Deniz, 1998; Türkdoğan, 2011a). Kıssanın tasavvufî yönünü inceleyen araştırmalar genellikle mesnevilerdeki sembolik dili veya Hz. Yusuf'un peygamberlik ve irşat vasıflarını tahlil etmeye odaklanırken, karakter odaklı az sayıdaki çalışmada ise Züleyha figürü daha çok bir entrika ve arketip unsuru olarak sınırlandırılmıştır (Korkakçı, 2022). Her ne kadar literatürde nefs mertebeleri üzerine çalışmalar bulunsa da Züleyha'nın yaşadığı dönüşümü *nefs-i emmâre*, *nefs-i levvâme* ve *nefs-i mutmainne* mertebeleri doğrultusunda ele alan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Nitekim mevcut literatürdeki çalışmaların Züleyha'yı çoğunlukla arzunun pasif bir temsilcisi veya bir *femme fatale* kadın tipi olarak okuma eğilimi göstermesi, onun yaşadığı ruhsal tekâmülü gölgede bırakmaktadır. Dolayısıyla tasavvufî dönüşümü sadece erkek figürler üzerinden okuma refleksini kıran bu araştırma, klasik anlatılardaki kadın figürlerinin ne denli güçlü bir nefs mücadelesi sergileyebileceğini gösterir niteliktedir. Halil Oğlu Ali'nin bu hikâyesini ve Züleyha'nın yaşadığı içsel dönüşümü bu mertebelerle bağdaştırarak incelemek; klasik edebiyattaki kadın figürlerinin derinliğini ve tekâmül sürecinin nasıl somutlaştığını ibret verici bir şekilde göstermeyi ve böylelikle literatürdeki akademik boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Çalışmanın deseni, bağlamında şunu ifade etmek gerekir. Halil Oğlu Ali'nin eserindeki Züleyha'nın tekâmül sürecini derinlemesine incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi; araştırılması hedeflenen olgu, olay veya kavramlar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin bilimsel esaslara uygun olarak elde edilmesi, gözden geçirilmesi ve sistematik olarak analiz edilmesini sağlayan nitel bir araştırma desenidir (Merriam, 2009; Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu doğrultuda, edebî bir metnin çözümlenmesinde, Züleyha'nın yaşadığı ruhsal kırılmaları nefs basamakları doğrultusunda somut olaylar üzerinden çözümlemeye imkân tanıyan doküman incelemesi yöntemi en uygun araç olarak benimsenmiştir.

Araştırmanın temel veri kaynağını, Şahin Köktürk (2025) tarafından kitaplaştırılan Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Züleyha metni oluşturmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini barındırması, 7'li hece ölçüsüyle kaleme alınması ve sade halk hikâyesi formu ile konunun işlenmiş olması hikâyenin araştırma nesnesi olarak kasıtlı örnekleme ile seçilmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda metne sistematik bir tarama yapılmış ve nefs mertebelerine karşılık gelen satırlar veri setine dahil edilmiştir.

Verilerin çözümlenmesinde *betimsel analiz* tercih edilmiştir. Klasik tasavvufta yer alan üç temel nefs mertebesiyle (nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne) veriler analiz edilmiştir. Tasavvuf geleneğinde genel olarak yedi nefs mertebesi kabul edilmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise insan nefis ve bedenden müteşekkil bir varlıktır; bedene canlılık katan nefis olduğuna göre onu bedenden bağımsız kabul etmek doğru değildir. Bu nedenle İslâm âlimlerinden bazısı nefsin temelde bölünmez bir tek parça olduğunu savunmuş ancak nitelik ve nicelik açısından çeşitli olabileceğini belirtmişlerdir.

Bazı müfessirlere göre, bir bedende emmâre (Yûsuf 12/53), levvâme (Kıyâme 75/2), mutmaine (Fecr 89/27-28) olmak üzere üç tür nefis vardır. Bunlar arasında devamlı bir çatışma söz konusudur. Bunlardan hangisi galip gelirse beden onun emri altına girer. Bu araştırmada analizin söz konusu üç temel mertebe ile sınırlandırılmasının temel nedenleri ilk olarak, Halil Oğlu Ali'nin sade halk hikâyesi kurgusunda, Züleyha'nın yaşadığı olayları üç büyük eylemsel kırılma (dünyevî haz, pişmanlık ve mutlak teslimiyet) üzerinden şekillendirmesidir.

İkinci olarak; mülhime, raziye veya marziye gibi ara mertebelerin kişinin iç dünyasına dair soyut bilgiler barındırması, olay örgüsünde somut davranışlar üzerinden çözümleme yapmayı güçleştirmektedir. Buna karşın nefs-i emmâre, levvâme ve mutmainne mertebeleri, Züleyha'nın Yusuf'u zindana attırması, içsel hesaplaşmaya girmesi ve en sonunda putunu satarak mutlak teslimiyete ulaşması doğrudan metin üzerinden gözlemlenebilmektedir. Dolayısıyla bu üç temel mertebe, araştırmanın kuramsal çerçevesi ile metnin olay örgüsü arasında tutarlı bir metodolojik uyum sağlamak adına seçilmiştir.

Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

Esere Dair

Üç semavî dinin kutsal metinlerinde yer edinmiş olan Yusuf kıssası, mesnevi ve halk hikâyelerine konu olmuş ve Türk edebiyatında pek çok yazar tarafından verilmek istenen temel değerler edebî zemine oturtularak yeniden işlenmiştir. "Kıssadan hisse" tabirinden de anlaşılacağı üzere kıssaların asıl hedefi ibret ve ders alınmasını sağlamaktır. Kur'an-ı Kerîm'de geçen kıssalarda da ibret ve ders amacını gerçekleştirecek kadar ayrıntıya yer verilmiş, buna hizmet etmeyen hususlar anlatılmamıştır (Şengül, 2022, s. 498-500). Tam da bu yüzden, Yûsuf sûresinin üçüncü âyetinde geçen ahsenü'l-kasas terkibi "en güzel anlatış" anlamına gelmektedir (Kırca, 1989). 111 âyetlik uzunca bir sûre olarak yer alan Yusuf kıssasında dikkati çeken bu Kur'ânî îcâzın, daha çok İncil ve Tevrat kaynaklı ayrıntılarını ise mesnevi ve halk hikâyelerinde buluruz (Köktürk,2025).

Hikâyenin Türk edebiyatındaki ilk örneği ise Ali'nin Kıssa-i Yusuf manzumesidir. Ali'den başka Şeyyad Hamza, Kırımlı Mahmut, Halil Oğlu Ali, Süle Fakih, Erzurumlu Darir, Ahmedî ve Hamdullah Hamdi gibi birçok önemli isim bu mevzuyu işleyen manzum eserler meydana getirmiştir (Köktürk, 2025). Rasim Deniz (1998), "Haliloğlu Ali'nin Yusuf ve Züleyha Kıssası" başlıklı doktora tezinde, Türk edebiyatında Yusuf ile Züleyha konusunu ilk defa manzum olarak hece vezniyle işleyen şairin Haliloğlu Ali olduğunu belirtmektedir. Eserin, diğer Yusuf ile Züleyha anlatılarının aksine 7'li hece ölçüsüyle kaleme alınması, sade bir dille yazılması ve halk hikâyesi formuna büründürülmüş olması metne yüksek bir erişilebilirlik kazandırmıştır.

Eserin dil ve üslup bakımından sergilediği bu tutum, Züleyha'nın kötü kadın figüründense derinlikli olan yönünü ön plana çıkarmıştır. Nitekim kutsal kitaplarda ve anlatılarda Züleyha'nın konumunu ele alan Korkakçı (2022), onun sadece erkeği felakete sürükleyen bir kadın olmadığını belirtmiştir. Aksine, derin ruhsal çatışmalar yaşayıp dönüşüm sürecinden geçen derinlikli bir figür olduğunu yaşadığı olaylar üzerinden açıklamıştır. Yüzeysel olarak bakıldığında bir aşk öznesi gibi görünse de putlarını kırıp iman ederek sınırlarını aşan Züleyha, yıkıcı ve ruhsal sancıları olan bir figürden Allah'a teslimiyet gösteren bir şahsiyete dönüşmüştür.

Bu çalışmanın da ana konusunu oluşturan Züleyha'nın sembolik dünyası, okuyucuya ahlak ve nefs gibi konuların hem kutsal metinlerde hem edebî metinlerde nasıl işlendiğini, ibret bilincinin nasıl aşılandığını gösterir niteliktedir. Akdağ'a (2009, s. 71-72) göre, Züleyhâ'nın başından geçen hadiseler, kutsal kitaplarda sonraki nesillere ibret vermek üzere nakledilmiş ve bu nakillerle de insanların bahsi geçen olaylardan gerekli dersi çıkarmaları amaç edinilmiştir. Edebî metinlerde ise bu hevesperestlik, tasavvufî bir olgunlaşma zemini olarak yeniden kurgulanmıştır.

Akdağ'ın belirttiği tasavvufî olgunlaşma zemini, Züleyha'yı edebî bir figürün ötesine geçirerek manevî dönüşümün öznesi haline getirir. Bu doğrultuda Züleyha'nın yalnızca dünyevî arzunun temsilcisi olarak değil, manevî arınma ve tekâmül süreci yaşayan bir figür olarak nasıl kurulduğu bu çalışmanın temel problemidir. Çalışmada, Züleyha'nın yaşadığı olayların yalnızca bir aşk anlatısı olmadığı, manevî bir dönüşüm sürecini de simgelediği vurgulanmaktadır.

Nefs-i emmare, Nefs-i levvame ve ***Nefs-i mutmainne*** **kavramları**

Nefis, sözlükte "ruh, can, hayat, hevâ, heves, beden ve bedenden kaynaklanan süflî arzular" gibi anlamlara gelir (İsfahânî, 2007:1472).

Nefs-i emmare, kötü ve günah olan işlerin yapılmasını emreden hayvanî nefis olup, insanı çirkin şeylere, dünyevî zevklere sevk eden tabiî kuvvet yerine kullanılan bir terimdir. Sâlik bu safhada tamamıyla hayvanî ve şehvânî arzularının etkisi altındadır. Bu nefsin sıfatı, hep kötü işleri istemektir. (Gündüz, 1984: 210-215; Türer, 1995: 135; Hani, 2008: 125-138).

Nefs-i levvame kavramı, kendini kınayan, kötüleyen, azarlayan nefis demektir. Emmareliği tamamıyla zail olmamakla beraber, ara sıra pişmanlık duyan, sahibini yasaklara yöneltmekten ayıplayan, bazen de hayırlı ameller ilham ederek güzellikleri fısıldayan nefis demektir. (Gündüz, 1984: 215; Türer, 1995: 136; Hani, 2008: 139-162).

Nefs-i mutmainne kavramı ise *Kur'ân-ı Kerim*'de "Ey mutmain olmuş Allah ile huzur ve sukuna ulaşmış nefis" (Fecr, 89/27) ayetiyle anlatılan nefis, Allah aşkı ve zikri ile mutmain olmuş nefistir. (Gündüz, 1984: 222; Türer, 1995: 137; Hani, 2008: 185-192)

Tasavvuf geleneğinde genel olarak yedi nefs mertebesi kabul edilmekle birlikte,bu eserde Züleyha'nın geçirdiği dönüşümü en somut haliyle üç temel aşama (nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne üzerinden şekillendirdiği görülmektedir. Bu neden çalışma, üç temel nefs mertebesi ile ele alınmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Züleyha adlı eserinde Züleyha karakterinin manevî dönüşümünü yansıtan olaylar ve davranışlar, tasavvuftaki nefs mertebeleri çerçevesinde incelenmektedir. Metinden elde edilen bulgular, nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne olmak üzere üç temel kategori altında değerlendirilmekte; karakterin yaşadığı değişim, eserdeki olay örgüsü ve ilgili metin parçaları üzerinden yorumlanmaktadır. Bu doğrultuda Züleyha'nın dünyevî arzu ve tutkularından içsel sorgulamaya, oradan da ilahî aşka ve teslimiyete yönelişi, söz konusu mertebelerle ilişkilendirilerek ortaya konulmaktadır.

"Ser-âğâz eyleyelüm
Zelihâyı söyleyelüm
Geçmişini koyalum
Geleceğüne başlayu" (Halil Oğlu Ali'den aktaran Köktürk, 2025)

Züleyha düşünde Yusuf'u görür ve ona âşık olur. Bu aşk, ilahî aşktan ziyade arzu temelli, dünyevî bir istektir. Kurduğu düş onun nefs-i emmâre mertebesinde olduğunu ve dünyevî arzu odaklı olduğunu simgeler. Züleyha'nın rüyası, nefs-i emmârenin insanı manevî yoldan ayırarak "maddi dünyanın haz veren varlıklarına kulluk etme" özelliğini yansıtmaktadır (Kasapoğlu, 2006, s. 61). Nitekim bu durum, nefs-i emmârenin "bedenî tabiata meyleden, haz ve eğilimleri güdüleyen" yapısıyla doğrudan örtüşmektedir (Kasapoğlu, 2006, s. 61).

"Yûsuf çün anda kaldı
Zelihâ katı sevdi
Ayruk sözüni unutdı
Ne derse Yûsuf deyü" (Halil Oğlu Ali'den aktaran Köktürk, 2025)

Züleyha, Yusuf'un Mısır'a köle olarak getirildiğini öğrenince Kutayfer'den onu satın almasını ister. Arzularının etkisiyle Yusuf'u ilahî bir emanet değil, sahip olunacak bir nesne gibi görmesi, nefs-i emmâre mertebesinin belirgin bir tezahürüdür; nitekim bu durum İslâm âlimlerinin nefs-i emmâreyi "kalbi alçak şeylere doğru çeken, kötülüklerin, kınanan ahlak ve fiillerin kaynağı" olarak görmeleriyle doğrudan bağdaşmaktadır (Turşak, 2019, s. 1306). Ayrılığa dayanamayıp Yusuf'u tekrar saraya getirir; hasta değil, âşık olduğunu fark etmesi, tutkularının hâlâ baskın olması arzularına esir olduğunu ve aşkından arınamadığını metin üzerinden okuyuculara göstermiştir.

En sonunda Züleyha'nın yoğun arzuları ve tutkusu doruk noktasına ulaşır ve Yusuf'u zindana attırır. Bu eylem, onun manevî düşüşünün ve tutkularının kontrolsüzlüğünün somut bir tezahürüdür. Yusuf'un zindana atıldığını duyan Kutayfer Yusuf'u zindandan çıkarır.

"Didi sen bunda durgıl
Bir iki gün sabır kıl
Züleyha esir umgil
Seni çıkaram deyü" (Halil Oğlu Ali'den aktaran Köktürk, 2025)

Züleyha'nın nefsine hâkim olamamasını Mevlânâ, nefsin "beslendikçe büyüyen bir ejderha" oluşunu, doyuruldukça güç kazanan ve fırsat buldukça alevlenen bir iç varlık olarak tasvir eder; burada mesaj açıktır: emmâre doyuruldukça iştahı artar, sınır konulmadıkça sahibini tutsak eder (Mevlânâ, 2013, Cilt 3, Beyit 970-975).

Nefs-i Levvâme Aşaması

Eydür ben saña taparam
İşde tul yohsul kaldım
Hem dahı gözsiz kaldım
Ben seni Teñri sanu

Mısırda hatun idim
Sultân öldi dul kaldum
İşbu hâllere girdim
Düni gün saña tapu" (Halil Oğlu Ali'den aktaran Köktürk, 2025)

Nefsin ilerleyişinin ikinci basamağı olan nefs-i levvâme mertebesinde insan gaflet uykusundanuyanmaya başlar. "Yemin ederim (gafletten uyanıp günahına karşı) kendini çokça ayıplayan o nefse." (Feyizli, 2018, el-Kıyâmet 75/2) ayetinin işaret ettiği üzere bu nefis, yaptığı kötülüklerden kendisini kınayarak tövbe etmeye başlar (Cürcânî, 1997, s. 239). Züleyha yaşanan olayların sonucunda dış dünyadan uzaklaşır ve kalp gözünü aramaya başlar. Artık aydınlanma ve pişmanlık evresine geçmiştir. Burada yaşadığı aydınlanma Züleyha'nın arınma sürecinibaşlatacaktır. Beyitte geçen "Ben seni Teñri sanu" itirafı ise nefs-i levvâmenin en belirgin özelliği olan içsel hesaplaşmanın büyük bir tezahürüdür.

Bu nefse sahip olan kişi hak yoluna girmiştir. Fakat beşeriyet icabı bazen hata işleyince kendi nefsini kınar, tenkit eder. Nefsin bu derecesi muteberdir. Hatta Cenâb-ı Hak bu nefis üzerine Kur'ân-ı Kerîm'de yemin etmiştir. "Kendini levmeden nefsi şahit tutarım" (Kıyamet, 75/2). (Bûsîrî, s. 25; sad. Harman, s. 26-27).

Nefs-i Mutmainne Aşaması

Gözleri görmeyen Züleyha, bir kadına "Beni Yusuf'un geçtiği yol üzerine götür" diye yalvarır. Kadın Züleyha'yı götürür. Yusuf geçerken Züleyha ağlayıp inleyerek bağırır,Yusuf ise onu dinlemez. Züleyha tekrar evine gelir ve sanemine:

"Eydür ben sana tapdum
Uş dul yoksul kaldum
Hem dahı gözsüz oldum
Ben seni tengri sanu

Ol Yûsuf kulumidi
Bir Tengrı'ya inandı
Lâcerem sultan oldı
Misır'da hem ulu bellü" (Halil Oğlu Ali'den aktaran Deniz, 1998)

diyerek kızar ve putu üç bin altına satar. Kendisi Müslüman olur ve sattığı putun parasını dervişlere verir. Züleyha'nın putu satması, onun bencil yaşam alanını tamamen yıkması anlamına gelmektedir. Bu seçim, tasavvuf psikolojisindeki "insanın gerçek hürriyeti, nefs-i emmârenin esaretinden kurtulup, nefis mertebelerini aşıp, manevî ve ruhanî yükselişini gerçekleştirmesi ile mümkündür" ilkesinin tam bir edebî tezahürüdür (Merter, 2008'den aktaran Ayiş, 2019, s. 550). Bunun sonucunda Allah'ya yönelmesi ise nefs-i emmâreden uzaklaşıp nefs-i mutmainneye doğru adım attığını gösterir. Burada Züleyha arzularını

kontrol eder. Aşk şehvetten arınır ve içsel sükûnla birlikte ilahî teslimiyete ulaşır. Züleyha Yusuf'a aşkını ilan eder ve yalvarır. Burada artık nefs-i mutmainne mertebesindedir. Artık kalp nuru ile nurlanması tamamlanmış (Cürcânî, 1997, s. 243); kötü huyları tamamen terk edip güzel ahlâk ile muttasıf, ahiret ve rûhaniyetten asla şüphesi olmayan bu nefis sahibi, tam bir kalp huzuruyla mesut olmuştur (Bûsîrî, s. 24-25; sad. Harman, s. 27). Arınan ve huzura kavuşan bu nefis, kötülük ve çirkinliklerden uzaklaşmış ve ilahî huzura yücelmiştir. Kalpten gelen ilahî nurlar bu nefsi ıslah etmiş ve güzel ahlaklarla süslemiştir (Gümüşhanevî, s. 369, 428).

Böylece Züleyha; şehvet ve dünyevî hırsın ötesine geçerek aşkı ve arzuyu ilahî boyuta yükseltmiş olur; okuyuculara ise nefis mertebelerinin aşama aşama nasıl olgunlaştığını gösterir. Züleyha, genellikle mesnevi yazarları tarafından insanlarla çatışma yaşayan bir figür olarak sunulur. Ancak Halil Oğlu Ali'nin metninde Züleyha; nefs mücadelesi veren ve içsel olgunlaşma yaşayan bir karakter olarak yeniden kurgulanmıştır. Başlangıçta dünyevî arzularla başlarken, Züleyha'nın nefs mertebelerini aşmasıyla süreç, dünyevî boyuttan manevî boyuta evrilir. Dolayısıyla metin, yalnızca bir aşk hikâyesi anlatmaktan öte, tasavvufî değerlerin ve manevî dönüşümün simgesel bir örneğini sunar.

Tablo 1

Züleyha'nın Manevi Dönüşüm Sürecinin Genel Değerlendirmesi

Nefs Mertebesi	Metindeki Temsili	Züleyha'nın Dönüm Noktaları
Nefs-i Emmâre	Dünyevi arzu , sahip olma hırsı	Yusuf'u haksız yere zindana attırması ve arzularına esir olup ona sahip olmayı stemesi
Nefs-i Levvâme	Kayıp,pişmanlık, içsel hesaplaşma	Güzelliğini, servetini ve itibarını kaybedip geçmiş hatalarından pişmanlık duyması
Nefs-i Mutmainne	Mutlak teslimiyet,arınma, ilahî aşk	Eski bencil yaşamını simgeleyen putunu (sanemini) satıp kalan mülkünü dervişlere dağıtıp Allah'a mutlak teslimiyet göstermesi

Görülmektedir ki Halil Oğlu Ali'nin eserinde Züleyha'nın yaşadığı dönüşüm, dünyevî arzu ve tutkuların belirleyiciliğinden içsel sorgulama ve pişmanlığa, oradan da ilahî aşka ve teslimiyete uzanan bir süreç olarak yorumlanabilmektedir. Metindeki olaylar ve karakterin davranışları, nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne mertebeleriyle ilişkilendirilerek eserin tasavvufî anlam katmanları ortaya konulmaktadır. Bu bulgular, Züleyha'nın yalnızca aşk anlatısının bir karakteri değil, aynı zamanda manevî olgunlaşma sürecinin edebî bir temsilcisi olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Züleyha hikâyesi incelenmiş ve Züleyha'nın yalnızca dünyevî arzunun temsilcisi değil, nefs mertebeleri doğrultusunda manevî olgunlaşma yaşayan bir figür olduğu ortaya konmuştur. Karakterin geçirdiği dönüşüm; nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne mertebeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Nefs-i emmâre mertebesinde, duyduğu dünyevî arzu ile hareket etmesi ve Yusuf'un zindana atılmasına sebep olması, onun manevî düşüşünü göstermektedir. Devamında güzelliğini, servetini ve itibarını kaybedip içsel bir sorgulama sürecine girmesi nefs-i levvâme mertebesi ile ilişkilendirilmiştir. Son aşamada ise dünyevî arzularından arınarak Allah'ya teslim olması nefs-i mutmainne mertebesine ulaştığını göstermektedir. Bu çalışma, Züleyha'yı yalnızca dünyevî arzulara esir olmuş bir kadın figürü olarak ele almak yerine, nefs mertebeleri doğrultusunda tekâmül sürecine girip olgunlaşan bir figür olarak değerlendirmiştir. Eser, tasavvuftaki nefs kavramını edebî bir zeminde somutlaştırarak içsel arınma ve olgunlaşma sürecini yansıtan bir örnek niteliği taşımaktadır. Elde edilen bulgular, Züleyha'nın hırslarına esir olmuş bir aşk öznesi olmaktan öte, manevî tekâmülün öznesi olduğunu göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Çalışmanın literatüre sağladığı temel katkı; Yusuf ile Züleyha üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde çoğunlukla anlatılanların Hz. Yusuf merkezli olduğu, kadın figürlerin tasavvufî derinliğinin yeterince ele alınmadığı ve tek yönlü olduğunun görülmesinden ileri gelmektedir. Bu çalışma ise nefs mertebelerini, bir

halk anlatısı zemininde ve güçlü bir kadın karakter üzerinden yeniden okuyarak literatüre özgün bir bakış açısı sunmaktadır.

Araştırma, Halil Oğlu Ali'nin 7'li hece ölçüsüyle kurduğu bu sade halk hikâyesinin aktarılırken bazı eylemlerle (putu satma, zindana atma, körlük) nasıl somutlaştırıldığını nefs mertebeleri ile bağdaştırarak gün yüzüne çıkarmıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalar için, Yusuf ile Züleyha kıssasının konu olduğu Türk edebiyatındaki farklı hikâyelerin nefs mertebeleri açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca Züleyha karakterinin geçirdiği dönüşüm süreci, modern psikolojinin kuramları çerçevesinde disiplinler arası bir yaklaşımla incelenerek daha kapsamlı akademik tartışmalara zemin hazırlanabilir.

Kaynakça

Akdağ, S. (2009). Klasik Türk edebiyatı'nda adına mesneviler yazılan kadın: Züleyha. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 40*, 71–72.

Cürcânî, A. İ. M. S. Ş. (1997). *Taʿrîfât: Arapça-Türkçe terimler sözlüğü* (A. Erkan, Çev.). Bahar Yayınları.

Çelik, İ., & Yıldırım, B. (2018). Halvetiyye geleneğinde etvâr-ı seb'a/nefsin mertebeleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 86*, 21–44. https://doi.org/10.31624/tkhbvd.2018.1

Deniz, R. (1998). *Haliloğlu Ali'nin Yusuf ve Züleyha kıssası* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Feyizli, H. T. (Çev.). (2018). *Feyzü'l Furkân: Tefsirli Kur'ân-ı Kerîm meali*. Server Yayınları.

Frager, R. (2018). *Kalp, nefs ve ruh: Tasavvuf psikolojisinde gelişim, denge ve uyum* (İ. Kapaklıkaya, Çev.). Sufi Kitap.

Gümüşhanevî, A. Z. (1979). *Câmiu'l-usûl: Veliler ve tarikatlarda usul* (R. Serin, Çev.). Pamuk Yayınları.

Gündüz, İ. (1984). *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin: Hayatı, eserleri, tarikat anlayışı ve Hâlidiyye tarikatı*. Seha Neşriyat.

İsfahânî, R. (2007). *el-Müfredât: Kur'ân kavramları sözlüğü*. Pınar Yayınları.

Kasapoğlu, A. (2006). Yusuf ve Züleyha açısından Kur'ân'da "nefs-i emmâre" kavramı: Freud'un "id" kavramıyla bir mukayese. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 7*(17), 57–71.

Kırca, C. (1989). Ahsenü'l-kasas. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahsenul-kasas

Korkakçı, D. N. (2022). Hamdullah Hamdi'nin *Yusuf u Züleyha* mesnevisi bağlamında Züleyha'nın femme fatale kişiliği. *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi (DEC), 3*(1), 39–55.

Köktürk, Ş. (2025). *Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Züleyha hikâyesi*. Umay Yayınevi.

Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.

Merter, M. (2008). *Dokuz yüz katlı insan: Tasavvuf ve benötesi psikolojisi (Transpersonal psikoloji).* Kaknüs Yayınları.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2013). *Mesnevî* (Tâhirü'l-Mevlevî, Çev.; R. Kibar & A. Sarıkamış, Haz.). Kırkambar Kitaplığı/İz Yayınları.

Pratama, Y. H. (2025). Manevi dönüşüm ve ahlaki örnekler: Kur'an anlatılarındaki kadın figürlerinin analizi. *AN NUR: İslam Araştırmaları Dergisi, 17*(1), 154–174. https://doi.org/10.37252/annur.v17i1.1701

Şengül, İ. (2022). Kıssa. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/kissa--kuran

Turşak, M. (2019). Kur'an'ın bazı ayetleri çerçevesinde nefs kavramının insan davranışlarına etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12*(63), 1303–1313.

Türkdoğan, M. G. (2011). *Klasik Türk edebiyatında Yusuf u Züleyha mesnevileri üzerine mukayeseli bir çalışma*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yılmaz, S. (2025). Benliğin katmanlarında yolculuk: Nefs-i emmâre ile güdüsel merkezin karşılaştırılması. *Sufiyye, 19*, 35–68. https://doi.org/10.46231/sufiyye.1780441

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazar(lar), bu makalenin araştırma, yazarlık ve/veya yayın süreci ile ilgili herhangi bir potansiyel çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Mali Destek

Yazar(lar) bu makalenin araştırılması, yazılması ve/veya yayınlanması için herhangi bir mali destek almamıştır.

Yayın Etiği Beyanı

Çalışmada etik dışı bir husus bulunmadığını, araştırma ve yayın etiğine özenle uyulduğunu beyan ederiz.

Benzerlik Oranı

Makalede %3 benzerlik oranı bulunmaktadır.